

МІСЦЕ «КОЛИШНІХ ЛЮДЕЙ» УСРР НА РАДЯНСЬКОМУ РИНКУ ПРАЦІ У ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Досліджено окремі аспекти процесу становлення представників колишніх привілейованих верств українського суспільства на радянському ринку праці, їхні стратегії та форми виживання і дискримінаційна політика з боку радянської влади УСРР у післяреволюційний період. Критерії ідентифікації «колишніх» як особливого соціуму формувалися стихійно, вони були невизначеними і залежали від конкретно історичних ситуацій та від суб'єктивних факторів.

Ключові слова: соціальна політика, процес адаптації, «колишні», «старорежимні спеціалісти», трудова повинність.

Устенко А. А.
Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины,
г. Умань, Украина

МЕСТО «БЫВШИХ ЛЮДЕЙ» УССР НА СОВЕТСКОМ РЫНКА ТРУДА В ПОСЛЕРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Исследованы отдельные аспекты процесса становления представителей бывших привилегированных слоев украинского общества на советском рынке труда, их стратегии и формы выживания и дискриминационная политика со стороны советской власти УССР в послереволюционный период. Критерии идентификации «бывших» как особого социума формировались стихийно, они были неопределенными и зависели от конкретно исторических ситуаций и от субъективных факторов.

Ключевые слова: социальная политика, процесс адаптации, «бывшие», «старорежимные специалисты», трудовая повинность.

Ustenko Alyona
Pavlo Tychina Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine

PLACE OF «FORMER PEOPLE» AT THE SOVIET LABOUR MARKET OF THE POST-REVOLUTIONARY PERIOD IN THE UKRAINIAN SSR

Events of 1917 and the Bolsheviks' modernization of public relations destroyed habitual way of population's life in Ukraine. Privileged sections of society were artificially combined under the symbolic name "the former", they were forced to seek for new ways and methods of adaptation to the Soviet social system instead of the natural process of transferring cultural traditions and social experience. Their adjustment to new conditions of existence was accompanied with unpleasant and humiliating process of discrimination: disfranchising, eviction from their houses, human cleanings, various registrations because of their social origin and pre-revolutionary occupations. This situation changed the usual daily lives and the world of millions of people.

The author of the scientific article is to explore some aspects in the process of stabilizing the members of Ukrainian former privileged society strata at the Soviet labor market in post-revolutionary period.

The process of adaptation to new social, political and economic realities of the post-revolutionary period was quite complex and long. The place of "former people" at the Soviet labor market was considered to be very ambiguous and controversial. On the one hand, the Soviet government proclaimed the principles of class justice, but at the same time the representatives of the "accursed past" had to be if not crushed, then completely removed from all important positions in the state. On the other hand, the "former people" had the experience and skills of management, theoretical and army training, quality education, were moral and able to think critically, provide intellectual development and progress.

The dictatorship of the proletariat had the aim to remove "class enemies" from the party and administrative activity, for they were ideological outsiders because of their education and previous experience. The civil war, intervention, internal social and economic crisis in the country needed to involve skilled and experienced professionals. Social and economic crisis was combined with a shortage of highly skilled and sometimes just educated professionals, so it was an obvious necessity to attract knowledgeable professionals. Negative attitude to the "class of former masters» was observed not only among the Bolshevik leaders but among people.

Hate to the intelligentsia treated as exploiters' assistants was prevailing among workers. With the proclamation of the proletariat dictatorship workers and peasants showed a dismissive or contemptuous, aggressive and negative attitude to the former bourgeoisie.

The identification of "the former» and their elimination from the social class structure of the Soviet society happened when a new social type of person began to develop. The authorities split the society into "insiders» and "outsiders», and the Bolshevik principle "who is not with us is against us» was the impulse for actions. Such kind of socialist policy resulted in the fact that people were sorted by ideological, social, religion, national origin. The question of the place of "former people» at the Soviet labor market was largely discriminatory in nature. This situation was caused by the priority tasks of the proletarian society development aimed at full implementation of the Bolshevik principles of social justice.

Keywords: social policy, stabilization process, "former people», "specialists of old regime», civilian duty.

Події 1917 р. та більшовицька модернізація суспільних відносин зруйнували звичний уклад життя населення України. Представники привілейованих верств суспільства, які були штучно об'єднанні під символічною назвою «колишні», замість природного процесу передачі культурних традицій і соціального досвіду, змушені були шукати нові шляхи і методи адаптації до радянського суспільного ладу. Їх адаптація до нових умов існування супроводжувалася болісними і принизливими процесами дискримінації: позбавленням виборчих прав, виселенням із житла, кадровими чистками, різного роду обліками у зв'язку із соціальним походженням та дореволюційним родом занять. Все це змінило звичне повсякденне життя і навколишній світ мільйонів людей.

Необхідно було налагоджувати життя спочатку, але починати його доводилось не «з нуля», а маючи за плечима важкий тягар «сумнівного» соціального походження. Процес адаптації до нових соціально-політичних та економічних реалій післяреволюційного періоду був досить складним і довготривалим. Питання про місце «колишніх людей» на радянському ринку праці було досить строкатим і суперечливим. З одного боку, радянська влада проголошувала принцип класової справедливості, коли представників «проклятого минулого» мали якщо не знищити, то повністю відсторонити від усіх відповідальних посад в державі. З іншого, саме «колишні» мали досвід і навички управлінської діяльності, теоретичну і війську підготовку,

якісну освіту, відрізнялися моральністю і незалежністю мислення, забезпечували інтелектуальний розвиток і прогрес.

Сучасний розвиток вітчизняної історичної науки в контексті вивчення історії радянського періоду все більше пов'язаний із дослідженням проблем історії повсякденності. Серед вітчизняних наукових студій слід відзначити серію монографічних видань Інституту історії України НАН України, присвячених повсякденному життю різних верств українського суспільства, зокрема і представників «колишніх» [1]. Соціальне становище робітників, питання безробіття і працевлаштування висвітлюється у праці О. Мовчан [1, с. 231-251]. Важливим є дослідження В. Ковальського та Т. Кір'ян, у якому автори аналізують та документально ілюструють рівень зайнятості та безробіття населення [2].

Попри вагомій науковій праці у сфері дослідження соціальної політики 1920-1930-х років та їх беззаперечне наукове значення, на сьогодні в історичній науці не існує спеціального дослідження спрямованого на висвітлення проблеми місця «колишніх людей» на радянському ринку праці та дискримінаційна політика радянської влади щодо представників колишніх привілейованих верств суспільства.

Основним нормативно-правовим актом з питань правового регулювання праці був Кодекс Законів про Працю УСРР, затверджений Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

(ВУЦВК) від 2 грудня 1922 р. [3]. Згідно з цим Кодексом, першочергове право на працевлаштування надавалося членам професійних спілок, причому профорганам дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення робітників на промислових підприємствах. Встановлений порядок пропагувався більшовиками як гарантія захисту прав робітників від свавілля наймачів.

Диктатура пролетаріату передбачала відсторонення «класових ворогів» від партійної і управлінської діяльності, оскільки вони є ідеологічно чужими в силу свого виховання і колишнього досвіду. Але ще на перших етапах утвердження радянської влади в Україні було зрозуміло, що задум про класову рівність не є реалістичним. Громадянська війна, інтервенція, внутрішня соціально-економічна криза в державі потребували залучення до співпраці старих і досвідчених спеціалістів. У квітні 1918 р. В. Ленін у своїй статті «Про чергові завдання радянської влади» відзначав, що прийом на роботу буржуазних спеціалістів – це тимчасова поступка, яка є обов'язковим етапом для остаточної перемоги революції [4, с. 179]. Соціально-економічна криза поєднувалася із дефіцитом висококваліфікованих, а іноді і просто освічених фахівців, тому очевидною була необхідність залучення старих спеціалістів. Більшовицькі лідери постійно наголошували, що залучення і використання «старорежимних спеців» це лише питання часу, потрібно йти шляхом остаточної їх заміни. І як зазначає А. Луначарський: «*Чим скоріше ми зможемо обходитися без них, тим краще, тому що вони покалічені, а їхня наука отруєна*» [5, с. 35].

За Декретом РНК РСФРР від 29 червня 1918 р. «Про призив на діючу війську службу колишніх офіцерів, лікарів, фельдшерів, лікарських помічників і військових чиновників» [6, с. 111] всі вони в обов'язковому порядку мали служити на користь радянській владі. Більшовики розуміли, що в рядах Червоної армії не вистачає кваліфікованих військових спеціалістів, тому потрібно залучати до співпраці офіцерів царської армії, які пройшли справжню теоретичну і війську

підготовку, мали досвід і відповідну освіту, оскільки навчалися у юнкерських школах, або навіть в Академії Генерального штабу. Проте довіряти «старим генералістам» більшовики не могли і як зауважив член Політбюро ЦК ВКП(б) Г. К. Орджонікідзе, до кожного «колишнього воєнспеца» був приставлений комісар, головним завданням якого було «*тримати напоготові маузер, і якщо хтось із командирів посміє зрадити, пусти йому кулю у скроню*» [7, с. 309].

Служба в Червоній армії була своєрідним випробуванням на вірність радянській владі, хоча кадрові офіцери дореволюційного вишколу відразу не сприйняли радянську владу, але із повсякденних і тактичних міркувань змушені були виявляти службову лояльність, оскільки червоноармійці користувалися певними привілеями й успішно ставали «своїми» у новому радянському суспільстві. Збереження колишніми поміщиками свого маєтку з трудовою нормою землекористування гарантувалася їхньою службою в частинах Червоної армії, активно революційною боротьбою за радянську владу, особливими заслугами, відзначеними ЦВК та Раднаркомом.

У Декреті РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р. «Про обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів і осіб, які займали відповідальні посади при царському і буржуазному устрої» вказувалося на необхідність встановлення відкритого і регульованого законом контролю за колишніми поміщиками і капіталістами, з'ясування їх місцеперебування і роду занять, із метою «*встановити: чи насправді ці колишні експлуататори народу володіють спеціальними знаннями, які можуть допомогти робітничому народу, як це роблять більшість воєнних спеціалістів-офіцерів царської армії*» [8, с. 661].

Із встановленням радянської влади в Україні спостерігається зовсім інша, в порівнянні з дореволюційним періодом, ієрархія престижності професій. Досить яскраво і точно описав цю проблему К. М. Голіцин у своїх мемуарах, подаємо цитату мовою оригіналу, щоб передати фразеологічні відтінки: «*...с первых же лет революции искусство стало полем деятельности для*

многих и многих «бывших», и этот почин отцов принял даже форму некой традиции для последующих поколений. Обращение к искусству, как к роду деятельности, естественно вытекало из той подготовки, которую давала общая система воспитания, существовавшая в культурных дворянских семьях, где обучение музыке и рисованию было обязательным для всех детей, независимо от способностей. Позже наши дети и внуки найдут еще один путь, по которому можно следовать, не срамя отцов и дедов, – путь науки. Оба эти поприща – наука и искусство – позволяют держаться на известном расстоянии от «опасных» зон, где надо либо скрывать свои идеологические симпатии и антипатии, либо – что хуже всего – притворяться своим в кругу чужих» [9, с. 134].

Науку і мистецтво обирали не за покликком душі, а цей вибір мав насамперед політичне підґрунтя, оскільки таким чином представники «колишніх» мали змогу дистанціюватися від суспільних реалій. За допомогою професійного вибору вони створювали для себе так зване «комфортне середовище», в якому можна частково зберегти свою ідентичність і дореволюційне коло спілкування. Про поблажливе ставлення до працівників мистецтв свідчить постанова Головного комітету праці РСФРР, за якою працівників сфери мистецтва залучали до трудової повинності не поодиночці, а усім колективом одночасно, їх не змушували до важкої фізичної праці, оскільки це могло відбитися на втраті професійної працездатності [2, с. 71].

Представники колишніх привілейованих верств українського суспільства намагалися так чи інакше знайти свій шлях соціалізації у нових умовах та сконструювати власну стратегію виживання. Одним із способів інтегруватися у радянське суспільство стала служба в радянських установах, за допомогою якої можна отримати статус службовця, що суттєво полегшувало проблеми повсякденності. Як зазначає В. Б. Лопухін: *«Надо было во что бы не стало поступить в какое-нибудь советское учреждение или предприятие на работу, во-первых, ради нее самой в идеологических соображениях любого толка, во-вторых, чтобы кушать и не рыть могил» [10, с. 62].*

Приховати справжнє соціальне походження можна було за допомогою маніпуляції анкетними даними, щоб додати власній автобіографії більш революційного контексту та максимальної пролетаризації. Представники «колишніх», які хотіли здобути вищу освіту, нерідко «створювали» собі пролетарське походження працюючи кілька років перед вступом до вузу на заводі. Завдяки певному рівню грамотності вони успішно ставали частиною радянського робітничого класу. Як свідчать статистичні дані, за період 1920-х рр. втричі зростає кількість осіб, які за соціальний статусом ідентифікували себе як робітники. Так, у 1923 р. налічувалося 473,9 тис. міських робітників, 1926 р. – 664,9 тис., а в 1931 р. – 1 457,2 тис. [11, с. 49].

Післяреволюційна розруха народного господарства і стихійна демобілізація армії породила масове безробіття, з яким зіткнулися більшовики відразу після встановлення радянської влади в Україні. Так чи інакше їм доводилося розв'язувати питання працевлаштування і соціального захисту населення. У грудні 1918 р., коли був прийнятий перший радянський кодекс законів про працю, в якому було встановлено, з одного боку, право людини на працю та право безробітного на отримання матеріальної допомоги, а з іншого – регламентовані нові принципи відносин праці в формі трудової повинності. Місцеві ради народних депутатів трудящих отримали право примусово залучати незайнятих людей до суспільної праці. Державні органи влади монополізували функції регулювання відносин праці та реєстрації безробітних. Була введена примусова реєстрація, мобілізація працездатного населення та його розподіл за галузями економіки. Особи, що ухилялись від реєстрації та направлення на роботу, оголошувались дезертирами та підлягали суду революційного трибуналу. Була сформована трудова армія, праця ставала мілітаризованою.

Запровадження загальної трудової повинності передбачало виконання термінових робіт (заготівлі і вивезення палива, боротьби зі сніговими заметами, будівництва і ремонту шляхів сполучення тощо). Охоплюючи всю трудову сферу, вона поширювалася на всі види праці та форми їх використання і

здійснювалася військовими методами. Введення загальної трудової повинності передбачало проведення обліку і планомірного розподілу всього працездатного населення з метою найбільш доцільного його використання в межах підконтрольної більшовикам території. Згідно із більшовицьким гаслом «хто не працює, той не їсть» було введено принцип примусу як головний, а по суті й єдиний у залученні найманих працівників до праці.

Насамперед, до суспільно-корисної праці залучалися так звані «нетрудові елементи», тобто всі ті особи, кого комуністи вважали представниками повалених експлуаторських класів. Лише після виконання всіх визначених робіт і доведення свого лояльного ставлення до радянської влади, вони мали право одержувати продовольчі пайки. Громадські роботи, важка фізична праця була своєрідною помстою, покаранням колишньої буржуазії. Так, член ВКП(б) І. С. Кондорушкін писав, що після подій революції на вулицях міста можна побачити *«натовп колишньої буржуазії під конвоєм, які з лопатами йшли на прибирання вулиць від сміття і снігу»* [12, с. 16].

Про критичне становище української еліти на початку 1920-х рр. свідчать матеріали щоденника видатного громадського діяча Євгена Чикаленка. У своїй праці він зберіг лист М. Єремєєва, який приїхав з України в червні 1920 р., і описує свої враження: *«Всі, хто лишився в живих: професори, адвокати, лікарі, візники, робітники, всі вони зайняті одною думкою – що обміняти на їжу і дрова. На моїх очах професор університету, босий, скинув з себе піджак і продав його за борошно... Комісари і члени «надзвичайки», за допомогою доносів і арештів, мають змогу організувати розкішні бенкети. Все це – на очах у вимираючої інтелігенції і робітників»* [13, с. 375-377].

Соціально негативне ставлення до «класу колишніх панів» спостерігалось не лише серед лідерів більшовиків, але й на рівні соціально-побутового спілкування. Серед робітників ще не згасло почуття ненависті до «спеців», як до посібників експлуаторів. Із проголошенням диктатури пролетаріату, робітники і селяни всіма своїми діями показували зверхньо-зневажливе або

агресивно-негативне ставлення до старої буржуазії. Траплялися випадки побиття і вбивств робітників на підприємствах, здійснювався особливий контроль з боку профспілок і партійних організацій. Часто проводилися обшуки квартир, виселення із житла, кадрові «чистки», незаконне судове переслідування. Все це супроводжувалось постійним цькуванням і висміюванням у пресі. Більшовики закликали «вбивати сміхом» класових ворогів. Засоби масової інформації рясніли заголовками з вимогами негайного звільнити всіх колишніх фабрикантів, підприємців, поміщиків. Центральна преса постійно підтримувала заклики робітників: *«Правильно, товарищи! Пора етих господ, пролезающих всюду под знаком специалистов, поставит на место»* [14, с. 4].

Своєрідним відображенням стереотипів, які побутували тоді у суспільній свідомості, можуть слугувати персонажі романів того періоду, різного роду карикатури, анекдоти, де представники колишніх привілейованих верств суспільства постійно потрапляли у незручні кумедні ситуації. Стереотип масової свідомості, за якими представники «колишніх» визначалися як чужа і ворожа сила, був своєрідним вірусом, здатний щомиті викликати епідемію соціального озлоблення, ненависті. У статті радянського журналу «Червоний шлях» описується внутрішнє становище безробітного «старого інтелігента», представника розумової праці, який зустрівся із робітниками: *«Що я ніс людству? – Свій гнилий індивідуалізм? Свою зневіру? Бідолашний інтелігент, я був здатен лише на рефлексування. Ось у кого вчитися – це у робітників, які організовано прямують на боротьбу, котрі так упевненні в собі! Пролетаріат, прийми ж мене під своє червоне знамено! Відрікаюсь від усього, чим жив досі! ... Прийми до своїх лав кволого, ураженого зневірою інтелігента й дай сили до життя!»* [15, с. 25]. Наведений уривок відображає певний стереотип радянської соціальної ієрархії, в якій переможний і великодушний пролетаріат приймає в свої ряди кволого, безініціативного інтелігента. «Колишні» ставали заручниками більшовизму, вони були приречені на фізичну та соціальну

ізоляцію. І щоб стати своїм у комуністичному середовищі, потрібно пройти довгий, принизливий, часто ганебний шлях покорі.

Виявлення «колишніх» і усунення їх із соціально-класової структури радянського суспільства відбувається в контексті формування нового соціального типу людини. Влада вдається до розколу соціуму на «своїх» і «чужих», а більшовицький принцип «хто не з нами, той проти нас» став поштовхом до дії. Людей сортували за ідеологічними, соціальними, релігійними, національними ознаками, реалізуючи своєрідну соціалістичну політику. Оволодіння особливою манерою спілкування, таким собі «виправдовуючим» стилем мови, використання політичних кліше, визначених більшовицькою догматикою, у побутових зверненнях до влади та апелювання до пролетарських символів стали масовими формами виживання, одним із шляхів адаптації до нових соціально-політичних умов.

Отже, зважаючи на нагнітання класової нетерпимості, чимало вихідців із «колишніх»

все ж таки зуміли пристосувалися до радянських реалій, використовуючи для цього всі можливі методи і засоби. І як зазначає член ВКП(б) І. Кондурушкін, уже до кінця 1918 р. переважна частина вихідців із «колишніх» успішно влаштувались на роботу у радянські установи або на службу в Червоній армії. Він вважає, що така успішна адаптація представників колишніх привілейованих верств суспільства пояснюється їхніми «глибокими побутовими зв'язками із спеціалістами, яких більшовицька влада змушена була з перших же днів залучати і на службу в армію, і в державні установи» [12, с. 16]. Проте питання про місце «колишніх людей» на радянському ринку праці мало переважно дискримінаційний характер. Це було обумовлено перспективними завданнями суспільного розвитку пролетарського соціуму, спрямованого на всебічну реалізацію більшовицького принципу соціальної справедливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький : У 2 ч. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
2. Ковальський В. В., Кір'ян Т. М. Праця та соціальна політика. З історії міністерства. – К. : Поліграф-Колегіум, 2002. – 280 с.
3. Кодекс законів про працю Української СРР // Збірник законів уряду УСРР. – 1922. – № 52. – Ст. 751.
4. Ленин В. И. Об очередных задачах советской власти // Полное собрание сочинений. Том 36. – Издание пятое. – М. : Политиздат, 1969. – С. 171-208.
5. Луначарский А. В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящим и будущем. – М. : Политиздат, 1924. – 132 с.
6. Декреты советской власти: В 13 т. – М. : Госполитиздат, 1964. – Т. 3. – 664 с.
7. Орджоникидзе Г. К. Избранные статьи и речи 1911-1937. – М. : Политиздат, 1937. – 528 с.
8. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1943. – 794 с.
9. Голицын К. Н. Записки князя Кирилла Николаевича Голицына / подгот. текста Б. П. Краевского. – М. : РДС, 1997. – 400 с.
10. Лопухин В. Б. После 25 Октября // Минувшее. Исторический альманах. – М., 1990. – Вып. 1. – С. 57-69.
11. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20-30-х годов) / Николай Корнеевич Бойко. – К. : Выща школа, 1990. – 155 с.
12. Кондурушкін І. С. Частний капітал перед радянським судом. Пути і методи накоплення по судовим і ревізійним делам 1918-1926 гг. / Кондурушкін І. С.; Предисл.: Курский Д. И. – М.-Л. : Госиздат, 1927. – 205 с.
13. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919-1920 / Видавнична комісія УВАН: гол. Любомир Винар. – Київ – Нью-Йорк : Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – 604 с.
14. Пролетарская диктатура. – 1919. – 7 октября.
15. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К. : Наук. думка, 1991. – 96 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.; *Сокирська В. В.*, к.і.н., доц.